

Aproximació a l'estudi geogràfic de les comarques-frontera. L'exemple del Baix Cinca (Osca)¹

Ismael ZAPATER i ZAPATER
UNED Centre Associat de Cervera
IB «Màrius Torres», Lleida

Introducció

Com és sabut, en l'actual metodologia de l'Anàlisi Regional, atreuen l'atenció dels geògrafs i dels economistes regionals, els espais geogràfics anomenats «Espais-frontera» o també «Espais perifèrics». És la visió de l'espai geogràfic que està sotmès a fluxos socio-econòmics i polític-administratius molt complexos, donat que els espais tancats ja no existeixen, i, es vulgui o no, les fronteres són molt permeables i creen condicions de desenvolupament que obeeixen en ocasions a decisions que es prenen lluny dels llocs en els quals es desenvolupen els fets.

La comarca del Baix Cinca és un espai paradigmàtic en aquest tipus de situacions. Situada en el límit de l'espai autonòmic aragonès, és frontera amb Catalunya; d'aquí l'interès que té l'estudi en profunditat de la comarca amb l'objecte de veure quins elements endògens són capaços de propiciar un desenvolupament comarcal i si existeixen factors exògens que els posen en acció.

1. Localització i delimitació de l'espai

El riu Cinca ha estat tradicionalment l'eix vertebrador d'un espai geogràfic, d'uns mil km² de superfície, que engloba els últims quilòmetres del curs fluvial i que constitueix la comarca anomenada Baix Cinca. També se l'anomena Ribera Baixa del Cinca i està situada al sud de la província d'Osca (gràfics 1 i 2).

Les terres del Baix Cinca es troben entre les fèrtils hortes lleidatanes del Segrià —les quals estan situades a l'est— i els amplis secans dels Monegres —localitzats a l'oest. A l'extrem meridional de la comarca es produeix la cessió d'aigües del Cinca al Segre i, molt prop, la confluència del Segre amb l'Ebre, aigües abaix de l'embassament de Mequinensa i al peu del seu soborg castell.

La delimitació d'aquesta comarca és complexa, donada la gran quantitat de divisions comarcals que s'han fet a Aragó, en funció de l'aspecte o qüestió que es consideri (geogràfic, econòmic, agrícola, religiós, etc...) i segons l'autor i la data de la seva elaboració.

Segons la nostra opinió, prenent com a base la localització i caracterització geogràfica de la zona, atenent criteris d'ordre sòcio-econòmic i considerant el paper de Fraga com a capital comarcal —centre econòmic del comerç i dels serveis que aglutina al seu voltant els altres nuclis demogràfics—, el Baix Cinca estaria integrat per 10 municipis.² En conseqüència, l'extensió comarcal és de 979'2 km². La seva població era de 20.914 habitants, segons el Cens de Població de 1991.

Profundament condicionat per la seva localització geogràfica al centre de la vall de l'Ebre, el Baix Cinca es troba en el camí dels importants fluxos humans i econòmics que recorren la zona nord-est d'Espanya, entre Catalunya i Llevant per un cantó i Saragossa, Madrid i el País Basc, per l'altre.

La comarca és travessada per dues vies de comunicació d'extraordinària importància, que faciliten els desplaçaments als centres neuràlgics de la Península i d'Europa. Aquestes dues vies de comunicació són:

- La carretera Nacional II Madrid-Barcelona, que passa per Fraga.
- L'Autopista de l'Ebre A-2, que travessa la comarca 2 km al sud de Fraga; aquesta autopista uneix Catalunya i Llevant amb el nord de la Península. Darrerament s'han facilitat les comunicacions amb el centre d'Espanya en finalitzar la construcció de l'Autovia d'Aragó, que uneix Saragossa i Madrid.

En l'actualitat, aquesta comarca presenta un dinamisme econòmic i una mobilitat social molt important. Té una rica agricultura especialitzada en el cultiu d'arbres fruiters (préssec, pera i poma), una indústria que està «in crescendo» i un sector dels serveis molt desenvolupat.

Ara bé, un dels principals signes d'identitat del Baix Cinca és la seva profunda connexió amb Catalunya. Al respecte, hem d'assenyalar i puntualitzar diverses qüestions:

—Segons la Divisió Eclesiàstica vigent, els pobles de la comarca del Baix Cinca pertanyen a la Diòcesi de Lleida.

—Als mapes lingüístics de Catalunya, una part d'aquesta comarca apareix —igual que d'altres comarques aragoneses frontereres amb aquesta Comunitat Autònoma situades al nord i al sud del Baix Cinca— com «la Franja de Ponent».³

—La població del Baix Cinca ha mantingut sempre —i manté actualment— relacions molt importants amb Lleida, des del punt de vista humà i econòmic. El rerapaís d'aquesta ciutat engloba sota el seu radi d'acció tota la comarca, i Lleida representa un potent pol d'atracció per als habitants del Baix Cinca, que orienten gran part de llurs activitats comercials, culturals, sanitàries i recreatives cap a la capital catalana.

El Baix Cinca i Catalunya han passat segles amb una gran similitud de formes d'expressió oral, costums i tradicions; s'han intercanviat idees i projectes, s'han desenvolupat connexions demogràfiques i han existit fluxos socio-econòmics entre els pobles de les actuals Comunitats Autònomes, a un costat i a l'altre de la «frontera» política. Per diverses circumstàncies i motius, molts catalans han arrelat a la comarca del Baix Cinca i molts baix-cinquenys ho han fet a Catalunya.

—La frontera política és visible, òbviament, pel que fa a l'organització burocràtico-administrativa en general. El Baix Cinca depèn administrativament d'Osca i de la «Diputación General de Aragón» (DGA).

Ara bé, a més a més de la realitat d'aquesta frontera administrativa i territorial, el Baix Cinca és una comarca en què els seus habitants comparteixen dues realitats conjunturals en un mateix espai geogràfic. Existeix, doncs, una frontera política, però no hi ha frontera humana ni econòmica.

Per tots aquests fluxos socio-econòmics que es perceben, creiem que el Baix Cinca és una **comarca-frontera** entre Aragó i Catalunya i participa avui d'aquesta doble realitat política i econòmico-social que representen ambdues comunitats autònomes.

2. Anàlisi d'alguns elements que constitueixen el caràcter de comarca-frontera

2.1. Són nombroses les transformacions que s'han operat entre la gent del Baix Cinca i les seves formes de vida des de finals del segle XIX i al llarg del segle XX. Doncs bé, en el procés de canvi de mentalitat que s'ha produït, hi han influït en bona mesura les «idees» que han fluït des de Catalunya.

De Catalunya han arribat al Baix Cinca noves idees sobre l'economia, els sistemes d'exploació i les formes de vida; així mateix, noves experiències i poderosos estímuls que assenyalen nous horitzons.

—A Catalunya es construí el Canal d'Urgell, que entrà en servei a partir de 1861. Així mateix apareguren les primeres fàbriques d'adobs químics, entre elles la casa Cros de Lleida, convertida des del 1877 en una de les més importants. El conjunt de canvis fou completat per la difusió d'alguns cultius i l'expansió de la vinya com a conseqüència de la fil·loxera francesa de 1865. A partir del 1890, la vinya es converteix en un cultiu que utilitza varietats americanes resistents a aquesta malaltia.

—Una fita important per la seva transcendència fou la realització d'una obra hidràulica d'enginyeria: el Canal d'Aragó i Catalunya, inaugurat el 1906 (CARPI, 1974). Aquesta ingent obra féu possible dur l'aigua i transformar les terres d'ambdues Comunitats Autònomes. El Canal de Saidí, íntimament unit al d'Aragó i Catalunya, afectà directament la comarca del Baix Cinca, especialment en el canvi de cultius.

—Durant les primeres dècades d'aquest segle començà a produir-se un altre canvi pel

que fa als cultius: a la comarca catalana de l'Urgell hom intentava l'expansió dels fruiters (TORTOSA, 1983). Cap al 1930 es començaren a veure els primers tractors a les comarques catalanes. Molt aviat succeí el mateix als municipis del Baix Cinca.

Però no n'han arribat solament idees, de Catalunya; també n'han arribat nombrosos capitals a través d'homes-empresaris, que han comprat finques i cultiven les terres intentant treure d'elles el màxim benefici, i industrials que han representat un conjunt de benèfiques influències per a aquesta comarca, les quals han posat de moda una paraula que tanca tant pels seus antecedents com per les seves conseqüències, un profund significat: **rendabilitat**.

2.2. El transvasament humà, la circulació monetària i l'intercanvi de primeres matèries i productes manufacturats entre ambdues comunitats autònomes és incessant. Hi ha un conjunt de fluxos constants entre el Baix Cinca i Lleida.

Responent a la pregunta de com s'ha arribat a aquesta situació, hi hauria moltes explicacions causals com a resposta, ja que no es tracta d'una singularitat de motivacions, sinó d'una pluralitat de condicionants. Potser la qüestió bàsica sigui un fet natural: la localització geogràfica i, per tant, la distància: Tan sols 27 km separen Fraga de Lleida. La proximitat que hi ha entre els pobles de la comarca i la capital del Segrià ha facilitat sempre les relacions humanes en totes les manifestacions de la vida. D'altra banda, Lleida ha ofert sempre un atractiu nombre de serveis que ha estimulat les relacions del Baix Cinca amb la capital catalana.

Tradicionalment hom anava a comprar a Lleida tot tipus de productes perquè hi havien nombrosos comerços, botigues i establiments especialitzats —i avui encara n'hi ha molts més— en atendre qualsevol tipus de demandes. Molt menys freqüents —encara que existeixen— han estat els desplaçaments per a efectuar compres a Osca o a Saragossa.

Així mateix, Lleida oferia assistència sanitària a les seves clíniques, hospitals, consultoris mèdics particulars, etc. Hi ha algunes persones que realitzen viatges per qüestions mèdiques a Osca o a Saragossa, però, majoritàriament, els riberencs van a la capital del Segre; també a Barcelona, des d'un punt de vista cultural, la distància ha constituït un handicap negatiu en el fet de desplaçar-se a Osca o a Saragossa i, en canvi, a Lleida hi havia un bon nombre de Centres Oficials, Escola de Magisteri, Instituts d'Ensenyança Mitjana, Col·legis Públics i Privats, Acadèmies i altres Centres Docents. En conjunt, un bon nombre d'estudiants de la comarca hi cursaven estudis.

Un desavantatge era, fa uns anys, la manca d'Universitat a Lleida, i això condicionava que els estudiants de la comarca anessin a estudiar a l'Universitat de Saragossa o a la de Barcelona. Avui les circumstàncies han canviat i, encara que hi ha molts nois i noies del Baix Cinca que estudien en Centres Docents Universitaris i no Universitaris de Saragossa i Osca, una gran majoria segueixen desplaçant-se a Lleida, ciutat que ha atret més població estudiantil amb l'augment dels seus centres docents: Instituts de Batxillerat, Instituts de Formació Professional, Universitat de Lleida, Escoles Universitàries, UNED a Cervera, Col·le-

gis, Acadèmies, Centres d'Informàtica, etc.

Pel que fa als serveis recreatius, cal assenyalar que també des d'aquest punt de vista la gent de la comarca es desplaça preferentment a Lleida. Els seus llocs són punts d'atracció per a la gent del Baix Cinca.

—Així mateix, des del punt de vista demogràfic són molts els matrimonis celebrats entre aragonesos/es de la comarca amb catalans/es de les comarques lleidatanes.

Moltes persones de la comarca del Baix Cinca van a treballar a Lleida amb assiduitat diària. Recíprocament també hi ha gent de la comarca del Segrià que es dirigeix als pobles del Baix Cinca per motius de treball.

Els fluxos monetaris són nombrosos i permanents. Són molts els catalans que mantenen forts llaços econòmics: compren productes agrícoles —fruita especialment—, realitzen inversions de capitals en terra i fàbriques, venen maquinària, productes químics, fertilitzants, etc. També s'han d'assenyalar les inversions recíproques que es produeixen per part de gent aragonesa d'aquesta Ribera en terres catalanes.

2.3. Aquesta realitat de comarca-frontera es percep, a més a més, en el paisatge.

Venint de Lleida es veu molt clarament que és una continuació, una prolongació catalana seguint el traçat de la Carretera Nacional II fins al curs fluvial del Cinca. Hom endevina com una frontera i un canvi des de l'oest, quan la procedència és de Saragossa, després de creuar els plans i àrids Monegres amb què empalmen els termes municipals de Torrent de Cinca, Fraga i Ballobar. El final d'aquest paisatge monegrí és doble: d'una banda assenyala una línia, el tall topogràfic que representa el descens de la plataforma terciària cap a la vall del riu (aquest tros de carretera és l'anomenat Port de Fraga); d'altra banda, s'adverteix un profund canvi de color entre les assedegades terres del «mont» i el verd de la rica agricultura de les terres pròximes al curs fluvial, regades per la seva aigua abundant.

Hi ha un canvi profund entre l'aspecte desèrtic o subdesèrtic i despoblat que ofereixen les terres monegrines i l'aspecte de l'horta, amb el regadiu esplèndid i habitat d'aquesta comarca. Les nombroses cases i torres escampades per les terres riberenques del Baix Cinca tenen molt més en comú amb les terres de regadiu de les riberes del Segre i de l'Horta de Lleida que amb les comarques aragoneses. Així mateix, la gran quantitat de granges que hi ha als camps del Baix Cinca és un altre punt de coincidència i una característica comuna a les terres agrícola-ramaderes catalanes.

Hom nota aquesta connexió-semblança entre el Baix Cinca i Catalunya també en el trànsit de les carreteres. Venint per la Carretera Nacional II des de Saragossa, normalment el trànsit és fluït, i amb poca circulació. De Fraga a Lleida la circulació de vehicles per la mateixa Carretera Nacional II és molt abundant, i el trànsit, en conseqüència, menys fluït.

Complementàriament a aquest punt, s'ha d'assenyalar també que circulant per la Carretera Nacional II en el sector monegrí fins a Fraga, a penes hi han paradors, restaurants, estacions de servei o fàbriques vora la via de comunicació. Des de Fraga fins a Lleida hi ha nombroses construccions: estacions de servei, paradors, restaurants, fàbriques,

nuclis habitats i granges a ambdós costats de la carretera. Percebem, doncs, el contrast, donat que les proximitats de la carretera en la major part del recorregut estan construïdes formant com una cadena gairebé contínua. Després de creuar el Túnel de Fraga i el Canal d'Aragó i Catalunya, a la zona denominada Fondo de Llitera, als edificis ja construïts s'hi sumen les realitzacions del polígon industrial.

El conjunt de cotxes, gent, moviment, pressió socio-econòmica i dinamisme del ritme de vida que veiem al nostre entorn a la comarca del Baix Cinca és com l'avantsala de la realitat lleidatana.

2.4. El caràcter de comarca-frontera hom també el nota en el paper de la llengua. En arribar a Fraga, venint de Saragossa, hom adverteix que «quelcom» canvia.

En primer lloc, pel que fa a l'expressió oral dels pobles de la comarca, a sis d'ells es parla en castellà i als altres quatre —Fraga, Torrent de Cinca, Vilella de Cinca i Saidí— es parla el català amb variants dialectals. La població d'aquests quatre pobles representa el 75 % del total de la comarca, per la qual cosa aquesta última llengua és la que predomina al Baix Cinca. En els mapes lingüístics aquests quatre pobles queden dintre del domini lingüístic del català i, concretament, del català nord-occidental.

El català que s'ha parlat durant moltes generacions segueix l'estructuració gramatical que té la llengua catalana. No obstant això, s'ha de dir que es fan girs i expressions diferents al mateix temps que s'usen paraules pròpies a cada municipi. En conseqüència, se l'anomena globalment «el català de la Franja de Ponent». J. GALÁN (1980) escriu que «Se trata de un catalán de frontera... Las líneas morfosintácticas se mueven dentro del catalán occidental. Las características que lo diferencian son principalmente fonéticas». ⁴ Aquesta realitat fonètico-lingüística també la posa de manifest GALÁN (1990) en un article sobre «La parla de Fraga». ⁵

En segon lloc, hem de fer referència a l'ensenyament de la llengua catalana, organitzat per la «Diputación General de Aragón» des del curs 1984-85. Cal afegir que, des del curs 1989-90, s'han organitzat a Fraga classes de català per adults.

Quadre 1
Evolució del nombre d'alumnes matriculats

	Fraga			Saidí			Torrent	Total
	Col·legi Calassanç	Col·legi Servet	Col·legi Sta. Ana	IB	FP	CP	CP	
1984-85	215	192		74				481
1985-86	204	155		56	24	112		551
1986-87	234	174		45	27	109	112	701
1987-88	240	215		47	25	112	110	749
1988-89	266	222		51	24	132	108	803
1989-90	356	239	152	83	31	164	100	1.125
1990-91	380	311	160	72	20	160	95	1.198
1991-92	469	316	316	114	25	157	98	1.361

Font: Diputación General de Aragón. Elaboració pròpia.

En tercer lloc, a Fraga també hi ha diverses publicacions en llengua catalana: les de l'Institut d'Estudis Fragatins, el qual s'ha convertit des de 1990 en «Institut d'Estudis del Baix Cinca», filial del «Instituto de Estudios Altoaragoneses»; la col·lecció *la Sitja*, amb diferents llibres publicats; la revista *Batecs*, publicació trimestral des del gener de 1988. L'Institut d'estudis del Baix Cinca ha encetat el 1990 la publicació de la nova col·lecció *la Gavella*, amb col·laboració de l'Associació cultural del Matarranya i l'Associació de Consells de la Franja.

Finalment, assenyalem que el dia 4 de maig de 1991 es va realitzar la primera *Jornada de l'ensenyament del català d'Aragó* i que el dia 24 de novembre de 1991 va tenir lloc la presentació de les *Actes del II congrés internacional de la llengua catalana MCMVI-86*.

2.5. També a Catalunya hi ha un manifest interès per la comarca del Baix Cinca. Veiem-ne alguns exemples:

— El Baix Cinca apareix en alguns mapes de Catalunya com «la Franja de Ponent».

— En els mapes lingüístics s'assenyala aquesta comarca com una zona on es parla el «català nord-occidental».

— Els SSTT d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de Lleida (Generalitat de Catalunya) envien informació de tipus agrari als agricultors de la comarca.

— En les publicacions de l'Institut d'Estudis Ilerdencs s'ha realitzat una extraordinària tasca de connexió cultural publicant aspectes de tot tipus sobre la Ribera del Baix Cinca. En els diferents números de la revista *Ilerda* alguns autors catalans han tractat temes d'Aragó i autors aragonesos han estudiat temes catalans.

— En algunes col·leccions de llibres de *Geografia de Catalunya* s'estudia la comarca del Baix Cinca. Així ho veiem, per exemple, en la *Geografia de Catalunya* (1968) de l'Editorial Aedos, on es dedica un ampli estudi geogràfic, i en la *Gran Geografia Comarcal de Catalunya* (1983) de l'Editorial Fundació Enciclopèdia Catalana, on s'analitza en profunditat la Geografia i la Història d'aquesta comarca. També hi trobem algunes cites a la *Geografia General dels Països Catalans* (1992), de l'Editorial Enciclopèdia Catalana.

2.6. També en alguns llibres que tracten de la història de Catalunya es fan referències al Baix Cinca.

Històricament, les relacions segurament són molt antigues i es van consolidar especialment a partir de la unió d'Aragó i Catalunya l'any 1137, amb el matrimoni de Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona, i Peronella, filla del rei d'Aragó Ramir II. Amb aquesta unió es va configurar la *Corona d'Aragó*. Uns anys més tard, el 1149, el mateix Ramon Berenguer IV va reconquerir bona part de les terres del Baix Cinca —amb la ciutat de Fraga— poc després de la conquesta de Lleida.⁶

Les relacions històriques van ésser sempre nombroses. Destaquem alguns exemples davant la impossibilitat d'una anàlisi exhaustiva: Autors que han estudiat els límits catalano-aragonesos a través de nombrosos treballs són: J.M. Lacarra, A. Ubieto, A. Duran, Ferran Soldevila, J. Sobrequés, Serra Ràfols, i J. Vicens Vives, entre altres. El rei Jaume I el Conqueridor (1247) establí una línia fronterera que

incloïa Fraga en la vegueria de Lleida (LLADONOSA, 1983). En aquest sentit, afirma UBIETO (1981) que la catalanitat de Fraga va durar fins a 1289, data en què apareix el «Senyor de Fraga» citat entre els senyors aragonesos.

En l'estudi dels límits territorials hi ha el treball d'un autor de la comarca, «Fronteras o límites de Aragón y Cataluña en los tiempos medievales» (J. SALARRULLANA, 1918). L'autor analitza les vicissituds de la ciutat de Fraga, primer com a Vila d'Aragó, més tard com a Vila de Catalunya (en establir-se la frontera entre ambdós territoris al llarg del riu Cinca i el barranc de la Clamor) i, finalment, Vila aragonesa, segons la «Declaración que hizo Don Pedro que las Vila de Fraga se gobernase según Fuero de Aragón y no según Constituciones de Cataluña», el juny de 1379. En aquest mateix sentit, escriu E. GROS (1983) que des del segle XIV una bona part de les terres del Baix Cinca depenien del Monestir d'Avinyana, prop de Seròs; la darrera notícia de la pertinença «dels llocs de Vilella i Daymús a les religioses i convent d'Avinyana...» data del 1745.

Durant un segle aproximadament, entre el 1215 i el 1336, Fraga i algunes terres de la comarca van estar en mans dels Montcada. D'aquesta possessió tracta el llibre *Los Montcada en Fraga. La Historia de un señorío catalán en tierras de Aragón*, de SALLERAS i ESPINOSA (1986).⁷ CASTILLÓN (1978), en el llibre «Alcolea de Cinca, un pueblo que forja su historia bajo las ripas», assenyalava les extensions que la Casa d'Urgell tenia a Aragó al segle XV: «...les poblacions de Fraga, Ballobar, Alcolea de Cinca, Albalat, Ossó...».

2.7. Un altre aspecte de la connexió entre la Ribera Baixa del Cinca i Catalunya és la dependència d'aquesta comarca del Bisbat de Lleida.

Aquest tema el tenim tractat en el llibre de E. GROS (1980): *Los Límites Diocesanos en el Aragón Oriental*, on s'analitza la problemàtica que històricament s'ha plantejat així com els plets que tingueren lloc entre les Diòcesis de Roda, Osca, Barbastro i Lleida. La dependència eclesiàstica dels municipis del Baix Cinca ha jugat un important paper al llarg de la història. S'ha manifestat en nombroses qüestions: nomenaments de mossens, concessions de permisos, arxius, viatges, aportacions econòmiques en metàl·lic i en espècie que es feien en concepte de «delmes» i «donacions», etc... En aquest sentit podem mencionar aquí l'estudi de CASTILLÓN (1988) sobre la «Renta de la Mensa Episcopal Ilerdense» en què es relacionen les donacions que feia el Baix Cinca (Fraga, Buarz rural, Cardiel, Zaydín, Ossó, Albalate...) a la Diòcesi catalana al segle XVIII. De la mateixa forma, actualment hi ha unes aportacions econòmiques al Bisbat de Lleida per les celebracions religioses (bateigs, bodes, enterraments, etc.).

2.8. Entre el Baix Cinca amb Catalunya hi ha també algunes costums i tradicions comunes, algunes mantingudes al llarg dels anys i altres ja oblidades. Destacarem algunes d'elles:

—En la nit que precedeix a Sant Antoni, el 17 de gener, hi havia el costum de fer fogueres amb canyes. Aquest dia es feia la benedicció dels animals.

—Altres fogueres tradicionals eren les de la Nit de Sant Joan, del 23 al 24 de juny.

—Un dels costums més arrelats i practicats és el de pegar al tronc de Nadal, és a dir, pegar al tió, repetida anualment al llarg de les festes nadalenques.

—El 26 de desembre, Sant Esteve, ha estat una data compartida com el segon dia de Nadal.

—Un costum comú era la celebració de Santa Apolònia. Les dones invitaven a ballar i pagaven les consumicions.

—Un altre costum compartit era el de les Enramades que tenien lloc la nit del Diumenge de Resurrecció al dilluns. Els joves tallaven branques d'arbres i altres plantes (xops, cereals, esbarzers, etc.) i les col·locaven als balcons de les cases on vivien les xiques. Cada un dels vegetals tenia un significat.

—Una festivitat compartida era el dia de la mona, el Dilluns de Pasqua. A Vilella es celebra el dilluns i a Fraga el Diumenge de Resurrecció.

—També es compartida la tradició de la castanyada i, molt especialment, l'elaboració de panellats.

3. Connexió del Baix Cinca amb Catalunya: els fluxos socio-econòmics

La relació de la gent del Baix Cinca amb la gent de les terres de Lleida i d'altres comarques catalanes s'estén a nombroses facetes de la vida dels riberencs. Són nombrosos els fluxos socio-econòmics que es donen des del Baix Cinca cap a Catalunya. Ara bé, també ho són recíprocament. Aquests corrents formen una densa xarxa que s'estén pràcticament a tots els camps de l'activitat humana. Analitzarem els més significatius.

3.1. La connexió des del punt de vista demogràfic

Des del punt de vista demogràfic, són molts els elements que confirmen la connexió. Són nombrosos els matrimonis que s'han celebrat al llarg dels anys entre els homes i dones de les comarques catalanes i del Baix Cinca. Actualment es manté el costum ja tradicional de contraure matrimoni als corresponents pobles on viuen els nuvis, i celebrar el convit nupcial a Lleida, en funció dels serveis que ofereix. Hi ha naixements que tenen lloc a les clíniques de Lleida i els seus pares són residents als municipis del Baix Cinca. Els inscriuen al Registre Civil de Lleida encara que després ho fan al Registre Civil de la seva localitat. També hi ha casos de defuncions als centres sanitaris de Lleida de persones que resideixen al Baix Cinca.

Hi ha persones que durant molts anys viuen al Baix Cinca i, en jubilar-se, es traslladen a viure a Lleida; també n'hi ha que treballen a Lleida i que a la tercera edat tornen a la comarca.

Un aspecte demogràfic molt important a considerar són els desplaçaments per qüestions de treball. Són el que podríem anomenar migracions diàries. Hi ha moltes persones que viuen a la comarca del Baix Cinca i es desplacen a treballar a Lleida i voltants. També n'hi ha d'altres que resideixen a la capital catalana i desenvolupen la seva professió en diferents punts (finques, escoles, etc.) de la Ribera del Baix Cinca. Els desplaçaments migratoris definitius ens permeten constatar la realitat dels intercanvis demogràfics interregionals, segons es comprova al Cens de Població del 1981 i al Padró d'Habitants de 1986.

Quadre 2
Persones catalanes residents al Baix Cinca

Any	Persones nascudes a Catalunya	% de la població comarcal
1981	2.888	13,47
1986	2.647	12,50

Font: Cens de Població del 1981. Padró d'Habitants de 1986. Elaboració pròpia.

Per contra, el nombre de baix-cinquenys que havien emigrat cap a Catalunya, entre 1900 i 1990, era aproximadament d'uns 6.000. Aquesta xifra representava la suma del 31% d'emigrants que s'havien dirigit cap a Lleida i del 29% que ho havien fet cap a Barcelona. En l'actualitat, del nombre total de baix-cinquenys que s'han establert a terres catalanes, un 50% viuen a Lleida, un 48% a Barcelona i un 2% aproximadament en diferents indrets de Catalunya.

Aquesta gent torna freqüentment als seus pobles d'origen; en conseqüència, per les carreteres del Baix Cinca circulen nombrosos cotxes que porten matrícula de Lleida i, sobretot, de Barcelona.

3.2. La connexió en el sector primari

Des del punt de vista del sector primari destacarem alguns fluxos significatius. En primer lloc, són molts els catalans que, des de fa ja bastants anys, han comprat moltes extensions de terres al Baix Cinca i les exploten com empreses agrícoles de gran rendabilitat.

Un segon aspecte que s'ha de considerar és el de la comercialització de la fruita. D'una banda, són molts els agricultors del Baix Cinca que venen els seus fruits als mercats de Lleida, Aitona, Seròs, Alcarràs, etc. D'altra banda, també els magatzemistes del Baix Cinca compren fruita als agricultors d'aquests pobles catalans del Segrià i d'altres pobles.

Quadre 3
Comercialització de la fruita del Baix Cinca

Destinació	Milions de kg (*)	%
Catalunya	100	65
Resta de l'Estat	50	30
Exportació	10	5
Total	160	100

(*) Les quantitats són aproximades i sofreixen algunes variacions.

Font: Magatzemistes del Baix Cinca. Merco-Fraga. Elaboració pròpia.

Quadre 4
Comercialització de fruita entre el Baix Cinca i Catalunya

Procedència	Conceptes	Milions kg	% (*)	Destinació
Baix Cinca	Magatzemistes del Baix Cinca	30	20	Catalunya
Baix Cinca	Compradors catalans	30	20	Catalunya
Baix Cinca	Venda particulars	25	15	Catalunya
Baix Cinca	Producció i autoco- mercialització	15	10	Catalunya
	Total	100	65	

(*) % sobre producció total del Baix Cinca.

Font: Magatzemistes del Baix Cinca. Compradors catalans. Merco-Fraga. Particulars. Elaboració pròpia.

Quadre 5
Comercialització de fruita entre Catalunya i el Baix Cinca

Procedència	Concepte	Milions kg	% (*)	Destinació
Catalunya	Magatzemistes del Baix Cinca	25-30	15-20	Baix Cinca
Catalunya	Venda particulars	5-10	3-5	Baix Cinca
	Total	30-40	18-25	

(*) % sobre producció total del Baix Cinca.

Font: Magatzemistes del Baix Cinca. Particulars. Elaboració pròpia.

En tercer lloc, un capítol molt significatiu de la connexió des del punt de vista agrícola és el conjunt de productes que les gents d'ambdues comarques, el Baix Cinca i el Segrià, intercanvien.⁸

El darrer aspecte agrícola que no es pot oblidar és que terres aragoneses i catalanes són regades per les aigües compartides del Canal d'Aragó i Catalunya. En aquest sentit hem de destacar l'anomenat «Pacte de Pinyana», signat a principis de 1992.⁹

3.3. La connexió en el sector secundari

Des del punt de vista industrial la connexió entre el Baix Cinca i Catalunya és ben clara en qüestions com les següents:

—Són nombroses les persones de la comarca aragonesa que, com ja hem dit anteriorment, treballen en diferents instal·lacions fabrils i empreses industrials de Lleida i pobles dels voltants. A ells s'han d'afegir els que treballen més lluny, a les fàbriques de Barcelona, Sabadell, Terrassa, Badalona, Mataró, etc.

—En segon lloc s'han de mencionar les inversions econòmiques fetes per empresaris catalans a les instal·lacions fabrils d'alguns pobles del Baix Cinca.¹⁰

—Com a conseqüència de tot el que hem dit, hi ha productes manufacturats que s'obtenen als centres fabrils del Baix Cinca i que, en gran part, es comercialitzen cap a Catalunya.¹¹

—En quart lloc, assenyalem la construcció del polígon industrial Fondo de Llitera a Fraga, que està situat al costat de la Carretera Nacional II, km 442, molt a prop del límit amb la província de Lleida.

3.4. La connexió en el sector terciari

En aquest sector la relació és molt important també donat el nombre de serveis que ofereix Lleida capital.

Des del punt de vista comercial, hem de considerar que el rerapaís de la ciutat de Lleida cobreix tota la comarca del Baix Cinca.

Deixarem constància que aquest és un dels punts de connexió més significatius donat que representa el gran moviment diari d'homes i dones que compren a la capital catalana nombrosos productes. «Anar de compres a Lleida» no és solament una frase que es repeteix amb una gran freqüència, sinó que és l'expressió d'una evident realitat quotidiana.

S'han fet alguns estudis sobre la importància que tenen els fluxos comercials entre el Baix Cinca i Lleida. Segons el realitzat per l'Ajuntament de Fraga a l'octubre de 1988, els veïns de la ciutat de Fraga i de la seva comarca gastaven al voltant d'un milió de pessetes diàries als comerços de Lleida.

Segons un estudi de la Cambra de Comerç i Indústria d'Osca (1988), fluïen cap a Lleida —globalment— entre 600 i 800 milions de pessetes a l'any. Els càlculs realitzats per la Cambra de Comerç i Indústria de Lleida, publicats a l'octubre del 1989, donaven un flux monetari procedent del Baix Cinca que pujava a un import anual de 600 milions.

En la nostra opinió —per enquestes realitzades i tècnica de mostreig— la quantitat de diners que els baix-cinquenys deixen als comerços de Lleida oscil·la entre els 800 i els 1.000 milions de pessetes a l'any (dades del juny del 1992).

Quadre 6 Baix Cinca: Compres que es realitzen a Lleida

Hàbits:	86% de les mestresses de casa compren a Lleida. 22,5% Van a Lleida, almenys una vegada al mes. 63,9% Hi acudeixen amb menys freqüència.
Motius:	Aprofitar desplaçaments per altres assumptes: 26,6% Més varietat d'articles: 20,7% Preus més baixos: 19,5% No troben el que volen a Fraga: 10,7%

Font: Cambra de Comerç i Indústria. Osca, 1989.

Conclourem aquest aspecte comercial recordant que, recíprocament, comerciants i compradors catalans adquireixen productes agrícoles del Baix Cinca, com ja hem mencionat anteriorment, i altres que es fabriquen a les seves instal·lacions industrials.

Pel que fa als Serveis Docents, són nombrosos els estudiants de la comarca aragonesa que cursen els estudis als centres docents de Lleida, tant oficials com privats. Tanmateix es desplacen estudiants baix-cinquenys a les universitats de Barcelona i n'hi ha alguns que segueixen diferents carreres universitàries a la UNED de Cervera.

Quadre 7
Lleida, Oferta universitària

Nombre d'alumnes (1986-1987)	Estudi General		Universitat de Lleida
	Total	Dependència	Centres universitaris (1992-1993)
Filologia	469	UB	—Facultat de Lletres
Geografia i Història	509	UB	—Facultat de Medicina
Dret	1.276	UB	—Facultat de Dret i
INEF	345	UB	Economia
Enginyeria Agrònoma	243	UB	—Facultat de Ciències
Escola Infermeria	166	UB	de l'Educació
Treball Social	189	UAB	—EU d'Infermeria
Escola de Professorat			—EU Politècnica
d'EGB	803	UPC	—Escola Tècnica
Enginyeria Tècnica			Superior d'Enginyeria
Agrícola	542	UPC	Agrària
			—EU Graduats Socials
			—EU Treball Social
			—INEFC-Lleida
Total	4.542		8.000

Font: Generalitat de Catalunya (1988).

Fascicle editat per la Universitat de Lleida (1992).

Pel que fa als serveis sanitaris i farmacèutics, direm que són diversos els centres hospitalaris on van els baix-cinquenys, bé als centres oficials bé a les clíniques privades. A tot això hem de sumar-hi les nombroses consultes particulars als metges de les diferents especialitats, als centres de rehabilitació d'anàlisis clíniques, etc. Com a conseqüència, s'ha de destacar l'adquisició de medicaments i altres productes sanitaris a les farmàcies lleidatanes. En el quadre 8, es poden veure les dades corresponents a les consultes dels pacients en un centre privat segons la seva procedència, a l'any 1992. Hem d'afegir que alguns metges de Lleida i voltants presten els seus serveis a Fraga o han instal·lat consultoris particulars en aquesta ciutat.

Quadre 8
Baix Cinca: L'assistència sanitària a Lleida

Concepte	Distribució dels serveis
Consulta Ambulatori	95% Lleida capital i província 5% Ribera Baixa del Cinca
Hospitalització	91% Lleida capital i província 9% Ribera Baixa del Cinca

Font: Unió Mèdica de Lleida, 1992.

Els Serveis Bancaris, Financers, Notaries, Advocacia i Serveis Jurídics de Lleida són freqüentats pels baix-cinquenys en diverses ocasions. L'Associació de Fruïters de Fraga i altres exportadors solucionen els seus assumptes burocràtics a Lleida, on realitzen els tràmits corresponents del mercat exterior. Pel que fa als serveis Recreatius, Esportius i d'Oci de la capital catalana, destacarem la forta atracció que representen per a la gent de Fraga i comarca. Recíprocament, alguns lleidatans es desplacen també a algun centre recreatiu de Fraga i comarca. A les festes dels pobles d'aquesta comarca han actuat algunes orquestres, conjunts musicals i grups d'animació de Lleida i voltants. Dins d'aquest capítol d'ocupació de l'oci assenyalarem que una de les aficions és la caça i, referent a això, són bastants els caçadors catalans que la practiquen a les terres del Baix Cinca.

3.5. Altres aspectes de la connexió Baix Cinca-Catalunya

Són molts els aspectes que configuren el caràcter de comarca-frontera que definíem per a la comarca del Baix Cinca. Alguns són importants i tenen gran transcendència; altres són menys significatius. D'alguns en deixarem constància escrita, altres no els citarem per oblit involuntari.

Un aspecte important a considerar és el que fa referència als mitjans de comunicació escrits. Així podrem observar que la comarca del Baix Cinca, especialment Fraga, té una àmplia informació en els diaris de Lleida *Segre*, *La Mañana*, *Diari de Lleida* i *Nou Diari*.¹² Aquesta és una prova manifesta de l'interès que existeix a la capital catalana sobre el que succeeix a les comarques de la Franja de Ponent. A la premsa lleidatana li interessa el que passa a Fraga i a la seva comarca, però, recíprocament, a aquesta li convé també ésser coneguda i divulgar els fets més importants de la seva vida quotidiana.

Seguint amb els mitjans de comunicació direm que la televisió és un altre aspecte de connexió que cal tenir en compte. A la comarca del Baix Cinca es veuen les emissions de la Televisió Autònoma Catalana, TV3, i la programació televisiva del Canal 33, emesa també en català. Pel que fa a les emissores de ràdio, entre la gent del Baix Cinca tenen una gran audiència algunes emissores de Lleida, com Ràdio Popular de Lleida i Ràdio Lleida. Un aspecte que facilita la connexió i la relació entre el Baix Cinca i Lleida i que, per tant, hem de destacar, són les comunicacions. La Carretera Nacional II i l'Autopista A-2 uneixen Fraga amb Lleida. L'intens tràfic diari de persones que hi ha es cobreix amb un complet servei de transports públics i cotxes de línia regular. Les possibilitats de des-

plaçament en un sentit o altre permeten que els viatgers puguin usar els serveis a diferents hores al llarg del dia.¹³

Un dels capítols més significatius de la connexió Baix Cinca-Lleida, repetit anualment i amb continuada intensitat, és el que es refereix a la celebració de la Fira Agrària de Sant Miquel. La visita a la Primera Fira Agrària de Catalunya i Euro-fruit és un dels al·licients o motius que han justificat i segueixen justificant el desplaçament de moltes persones del Baix Cinca a la capital del Segre. Van a veure «La Fira». Allí poden admirar cada any els darrers avenços en matèria agrícola, tecnificació, comercialització, etc., cada vegada amb caràcter més internacional.¹⁴

Una qüestió relacionada amb la Fira de Sant Miquel és —pel que fa a la seva organització— la representació que sempre han tingut en ella els municipis baix-cinquenys i la que avui segueix tenint en ella el Baix Cinca. Hem d'assenyalar que, des dels primer anys de la seva existència, a la Fira de Lleida sempre ha tingut lloc una àmplia exposició dels fruits de les terres del Baix Cinca. Les caixes i cistelles dels seus préssecs, pomes, peres, figues i altres productes hortofructícoles han adornat el Pavelló de Cristall on s'exposaven, any rere any, els millors productes dels pobles, cooperatives, compradors i particulars de la comarca. I si ha estat important la presència baix-cinquenya de forma tradicional, hem de destacar que, els darrers anys, aquesta presència s'ha ampliat i diversificat.

En primer lloc, assenyalarem que queda constància del sector secundari als stands de maquinària agrícola que anualment han instal·lat alguns industrials fragatins. Considerem també que a aquesta presència del sector secundari fragatí s'hi ha unit, des del 1988, l'stand de l'Associació de Fruïters del Baix Cinca. Alguns dels compradors de fruita de Fraga —d'on són la majoria— i d'altres municipis de la comarca deixaren constància —amb la seva presència— de la importància fructícola del Baix Cinca. Un vídeo titulat *Fraga está cerca*, realitzat per Televisió Fragatina SA, explicava alguns aspectes de la realitat econòmica de Fraga. En tercer lloc, hem de destacar que a la 35 Fira Agrària de Sant Miquel, edició del 1989, es va muntar per primera vegada un stand de MERCO-EQUIP. En els últims anys, el Baix Cinca ha repetit la seva participació. A l'stand d'Aragó hi havia la doble representació de MERCO-FRAGA i d'EXPOFRUIT. La darrera ha estat la de 1992, dintre de la 38a edició de la Fira de Sant Miquel, a EUROFRUIT 92.

De la mateixa forma que anualment hi ha una presència baix-cinquenya a la Fira de Sant Miquel de Lleida, també hi ha empresaris catalans que acudeixen a exposar els seus productes a MERCO-EQUIP, la «Fira» de Fraga, Agrícola, Industrial i Comercial. A MERCO-EQUIP 89 hi van haver alguns expositors de Lleida i Barcelona. A MERCO-EQUIP 92 (juny de 1992) la participació d'expositors lleidatans i barcelonesos va seguir consolidant-se, arribant a la xifra del 45% del nombre total d'expositors.

Conclusions

Per concloure aquesta anàlisi, tenint en compte el que acabem d'exposar, creiem poder afirmar a manera de conclusions les següents:

— Hi ha una profunda connexió entre la comarca del Baix Cinca i Catalunya, Lleida especialment, com hem repetit.

— Aquesta realitat evident s'estén a nombroses facetes de la vida i, de cara al futur, tendeix a dinamitzar-se i a potenciar-se cada vegada més.

— En la nostra opinió, aquesta conjuntura econòmico-social és altament favorable per ambdues Comunitats.

— Els nombrosos fluxos que —recíprocament— es donen en tots els camps de l'activitat humana, confirmen la caracterització de COMARCA-FRONTERA que havíem assenyalat per al Baix Cinca.

Notes

- ¹ Aquest article té el seu origen en la Tesi Doctoral presentada al Departament de Geografia de la Universitat de Saragossa amb el títol: «La Ribera Baja del Cinca: aspectos socio-económicos». Un resum d'aquesta tesi ha estat publicat amb català sota el títol: «La Ribera Baixa del Cinca: una comarca-frontera», IEBC-IEA (1992).
- ² Aquests 10 municipis són: Albalat de Cinca, Alcolea de Cinca, Ballobar, Bellver de Cinca, Fraga, Ossó de Cinca, Saidí, Torrent de Cinca, Vilella de Cinca i Xalamera.
En la *Geografia de Catalunya* (1968) i en la *Gran geografia comarcal de Catalunya* (1983) s'analitza la comarca del Baix Cinca. Els cinc municipis estudiats coincideixen també en ambdues publicacions. Són els municipis en què es parla català: Fraga, Saidí, Torrent de Cinca, Vilella de Cinca i Mequinensa (aquest últim pertany a la província de Saragossa).
- ³ *Atlas de Catalunya, Geogràfic, Econòmic, Històric* (1983). Ed. Diàfora, Barcelona.
- ⁴ *Gran Enciclopedia Aragonesa* (1980). Aquesta cita es troba també a la *Geografía de Aragón* (1983), tom 4, en l'estudi de la comarca «El Bajo Cinca», Saragossa.
- ⁵ *Ilerda Humanitats*, 1990. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida.
- ⁶ Probablement a partir d'aquest moment es va introduir la llengua catalana amb l'arribada de repobladors catalans a la comarca, segons alguns filòlegs.
- ⁷ El vetust —però superb— edifici que als segles passats fou castell-fortalesa i palau dels Montcada a Fraga fou posteriorment l'Ajuntament «Vell» d'aquesta ciutat i, actualment, restaurat i condicionat, és la seu d'algunes institucions culturals com la Biblioteca Municipal i l'Arxiu Històric.
- ⁸ Del Baix Cinca arriben a Catalunya, fonamentalment, productes del camp. Destaquem —com hem citat anteriorment— la quantitat de fruita (préssecs, pomes i peres) de forma especial, però també cereals (ordi, arròs d'Alcolea de Cinca i blat de moro per a pinsos), aliment per a la ramaderia (alfals) i plantes industrials (ordi cerveser i gira-sol). A més a més hem d'afegir els productes de la ramaderia (carn, llet, ous, etc...) produïts a les granjes del Baix Cinca. De Lleida i la resta de Catalunya arriben: pinsos, adobs, insecticides, fertilitzants, llavors seleccionades, maquinària utilitzada tant en les feines del camp com als magatzems de fruita (caixes de fusta i plàstic, embalatges, cartons...), plantes de viver, novetats de tota mena —fruit d'investigacions—, etc...
- ⁹ El «Pacte de Pinyana» es va signar a Castillonroy (Osca) el 8 de febrer de 1992 per les autoritats de la Diputació General de Aragó i de la Generalitat de Catalunya. En funció del Pacte, aigües del Canal de Pinyana alimentaran el Canal d'Aragó i Catalunya.
- ¹⁰ Citarem els exemples de: Ballobar (amb una fàbrica de teixits, l'empresa «Haricarsa» i la fàbrica de transformats d'aliments PASA); Alcolea (amb Cartonatges Catalans i el complex de la fàbrica de paper); Albalat (amb l'empresa Nefru) i finalment el conjunt d'inversions portades a terme en diferents instal·lacions fabrils a Fraga.
- ¹¹ Destaquem: maquinària agrícola diversa, pinsos, material sanitari, mobles i productes per a la construcció, de Fraga; material de construcció també, paper i cartons d'Alcolea; productes tèxtils d'Albalat i productes manufacturats diversos de Ballobar, entre d'altres.
- ¹² *De les tres diaris lleidatans*, destaquem que la informació del Baix Cinca es publicava (a 1990) cada dissabte a *La Mañana*. Actualment (1992) també es publica setmanalment —amb una pàgina fixa els dimarts— al diari *Segre*.
- ¹³ Com es pot comprovar als quadres horaris que hi ha l'Estació d'Autobusos de Lleida, són 10 les sortides diàries que es realitzen des de Lleida en direcció a Fraga o que passen per aquesta ciutat. Recíprocament, són també 10 les sortides des de Fraga en direcció a Lleida o que passen per aquella població. Per comparar, es pot afegir que des de Fraga a Osca i/o a Saragossa, hi ha tan sols «una» possibilitat horària al dia per fer el desplaçament en un o l'altre sentit.
- ¹⁴ A vegades es dona un petit però significatiu fenomen sociològic. A part de la gent que es trasllada particularment, moltes vegades els agricultors es posen d'acord i són grups d'amics els que visiten la Fira «en colla».

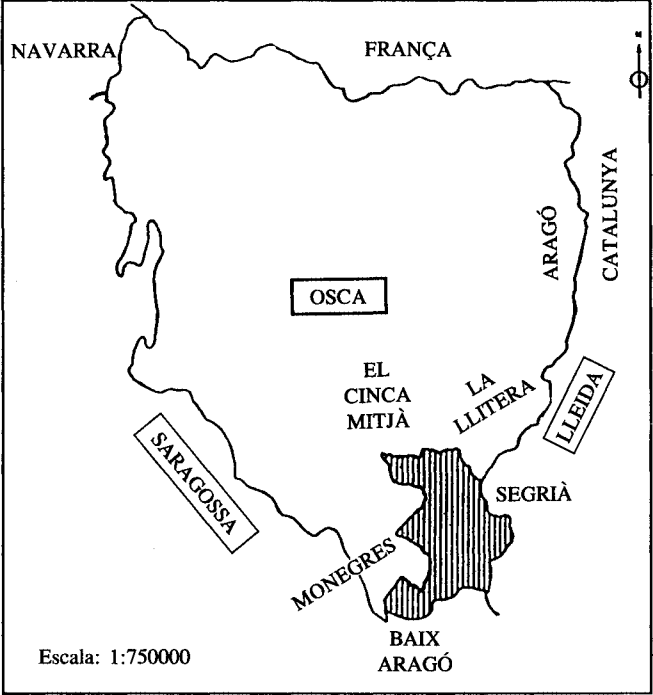

En algunes ocasions van acompanyats dels seus familiars (la qual cosa implica un augment dels desplaçaments humans) i la major part de les vegades «es passa el dia a Lleida», gaudint dels serveis recreatius que ofereix la capital catalana.

Bibliografia

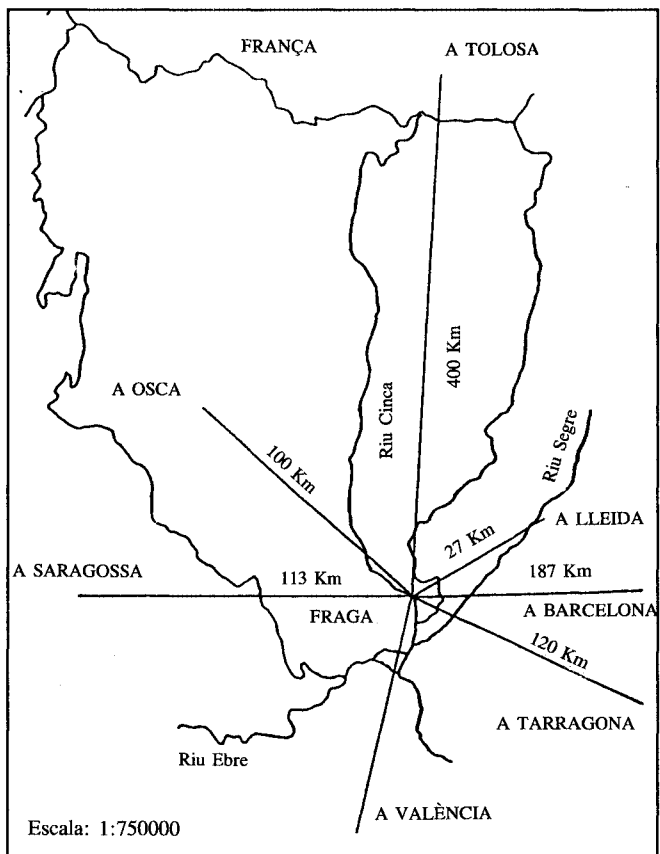
- ARCO, R. del: *Historia de Fraga*, 1951 (inèdita).
- BERTRÁN, A., de: *Historia de Aragón*, ed. Guara, Saragossa, 1985-1987.
- CAMBRA DE COMERÇ I INDÚSTRIA (1989): *El sector de la fruita dolça a Lleida*. Lleida.
- CASTILLÓN, F (1978): *Alcolea de Cinca: un pueblo que forja su Historia bajo las Ripas*, Osca.
- CASTILLÓN, F. (1988): *Rentas y Derechos de la Mensa Episcopal Ilerdense, Ilerda, segle XVIII*, IEI, Lleida.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (1987): *La demanda universitària a Catalunya*. Departament d'Ensenyament. Barcelona.
- PERRIN, R. (1974) «Baix Cinca», a *SOLÉ SABARIS, LL. (dir), Geografia de Catalunya*, AEDOS, Barcelona, tom III, pp. 63-78.
- CARRERAS, C. (dir), (1992) *Geografia general dels Països Catalans*, ed. Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- GRAN GEOGRAFIA COMARCAL DE CATALUNYA*, tom X (capítol «El Baix Cinca»), ed. Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1983.
- HIGUERAS, A. dr.: *Geografia de Aragón*, ed. Guara, Saragossa. 1981.
- ILERDA HUMANITATS*, núm. XLVIII, IEI, Lleida, 1990.
- ILERDA HUMANITATS*, núm. XLIX, IEI, Lleida, 1991.
- LLEIDA: Centre Terciari de les Terres de Ponent*, ed. Banca Catalana, Barcelona, 1989.
- REGLÀ, J. (1974): *Historia de Cataluña*, Alianza Editorial, Madrid.
- SALARRULLANA, J.: *Estudios históricos de la ciudad de Fraga*, col. «Urganda», Vol. I (1989), vol II (1990). Fraga (Osca).
- SALLERAS, J. i ESPINOSA, R.: *Los Montcada en Fraga. La historia de un señorío catalán en tierras de Aragón*, col. Urganda, Fraga, 1986.
- TORTOSA DURAN, J. (1983) *El Pla de Lleida*. Banc Occidental. Barcelona.
- VALLS, F. i SOLDEVILA, F. (1982): *Història de Catalunya*, ed. Selecta, Barcelona.
- ZAPATER ZAPATER, I. (1972). *Evolución demográfica de la Ribera Baja del Cinca*. Tesi de Llicenciatura. (Inèdita).
- ZAPATER ZAPATER, I. (1991): *La Ribera Baja del Cinca: Aspectos socio-económicos*. Tesi doctoral publicada en micro-fitxes, Instituto de Estudios Altoaragoneses. Osca.
- ZAPATER ZAPATER, I. (1991): «Les relacions socio-econòmiques entre la Ribera Baixa del Cinca i Catalunya». Separata de la publicació *Palestra Universitària 5*. UNED Cervera.
- ZAPATER ZAPATER, I. (1992): *La Ribera Baixa del Cinca: una comarca-frontera* Col·lecció La Gavella 2, Institut d'Estudis del Baix Cinca-Instituto de Estudios Altoaragoneses, Fraga-Osca.
- ZAPATER ZAPATER, I. (1992) *El Bajo Cinca*. Edicions MIRA. Saragossa.
- ZAPATER ZAPATER, I. (1992): «*La mecanización de la agricultura en la Ribera Baja del Cinca*», ANNALES VII, UNED Barbastro (Osca).
- ZAPATER ZAPATER, I. (1992). «L'evolució dels cultius al Baix Cinca: del policultiu de subsistència a la fructicultura de comercialització». *Palestra Universitària 6*, UNED, Cervera (Lleida).

Gràfic 1
Localització de la comarca

Elaboració pròpia

Gràfic 2
Distàncies del Baix Cinca a algunes capitals de província

Elaboració pròpia